

Шусть В. В. Психологічні особливості подолання кризових явищ в давньоукраїнському суспільстві // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – 2012. – С. 151–159.

УДК 316.61(477)

Шусть В.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В.Шусть

У статті розглядаються психологічні особливості сприйняття та подолання кризових явищ у давньоукраїнському суспільстві, динаміка зміни давньоруських міфологем язичницької моделі світобудови на концепцію християнської ідеології.

Ключові слова: космогонія, міфологія праукраїнців, циклічність еволюції, антропогенні кризи.

В.Шусть

В статье рассматриваются психологические особенности восприятия и преодоления кризисных явлений в древнеукраинском обществе, динамика изменения древнерусских мифологем языческой модели мироздания на концепцию христианской идеологии.

Ключевые слова: космогония мифология праукраинцев, цикличность эволюции, антропогенные кризисы.

Актуальність тематики та постановка проблеми. Одним з нагальних завдань сучасної української психологічної думки є усвідомлення своєї єдності з усім більш ніж тисячолітнім древом вітчизняної культури, розвиток тих цінностей, що були створені нашим народом за багато століть свого неспинного культурного творення. Даний же текст являє собою спробу

визначити можливий формат такого роду дослідження, формат, який не може елімінувати розгляд проблеми в «режимі великого часу», а також виключати процедури, які передбачають, як сказав би Р. Шарт'є, зміщення дискурсивної конструкції соціального світу з соціальною конструкцією дискурсів [14]. Пам'ять - не пасивне фіксування слідів впливів, а складна операція з перенесення пережитого досвіду в майбутнє. У людини ця операція, як і весь психічний процес, відрізняється комунікативно-семантичним опосередкуванням, наукове мислення відрізняється від буденного використанням задалегідь осмислених процедур, нарешті, виділення майбутнього в якості особливого предмета, проміжний підсумок диференціації та інтеграції наукового знання.

Мова повинна йти не про те, чи можливо дослідити минуле і майбутнє, але про те, які методи і в якій мірі адекватні цьому завданню. Проблеми, пов'язані з відбором тенденцій, що підлягають уявному перенесенню в майбутнє, загострюються з наближенням до кризової (поліфуркаційної) фази, коли стійкість системи знижується і, тим самим, множаться альтернативні варіанти. У такі періоди особливо протипоказана екстраполяція часткових тенденцій, хоч би виразно не були вони виражені в поточний момент. Тому дослідники глобальних проблем часто відзначали, що модель майбутнього свідомо нереалістична, якщо в ній не враховуються універсальні вектори, закономірності та механізми. Щонайменше, до В. І. Вернадського і П. Тейяр де Шардена сходять традиція дослідження соціальної історії в міждисциплінарному ключі і в органічній єдності з «долюдською» історією планети [11]. У 20-30-х роках вчені, як правило, обмежувалися планетарним масштабом, оскільки в більшості своїй все ще вважали всесвіт у цілому нескінченним і стаціонарним, а отже, позбавленим історії. І сьогодні деякі глобалісти виносять за дужки передісторію, вважаючи її, як видно, несуттєвою для розуміння процесів, що відбуваються на Землі

Гірше того, ця потенційна загроза актуалізована важкими антропогенними кризами і катастрофами, часом стирали з лица землі цілі цивілізації. В деяких

випадках кризи існування досягали глобального масштабу - і тоді життєздатність людського роду висіла на волосині.

Мета статті полягає у виокремленні психологічних особливостей сприйняття та подолання кризових явищ у давньоукраїнському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В світогляді наших далеких пращурів, в їхніх уявленнях про світобудову, космос, землю, людину, богів, про життя після смерті, і в їхніх уявленнях про закономірності природи, тобто зародкових формах науки, в їхньому первісному мистецтві, в їхніх первісно-релігійних уявленнях, в усіх сферах духовного життя повною мірою позначився функціональний рівень їхнього мозку і їх психіки - свідомості, самосвідомості, мислення і почуття насамперед. О.Т. Губко зауважує, що для такого високого рівня усвідомлення оточуючого світу й самоусвідомлення потрібна була передусім робота інтелекту, мислення, то той дивосвіт художніх досягнень, який демонстрували трипільці, міг бути створеним лише за наявності витонченої емоційної сфери, рафінованого естетичного смаку й інтелекту взагалі[5].

Аналіз первісної філософії праукраїнців переконує нас, що вони були не тільки одержимо-працьовитими хліборобами, талановитими художниками, а й вдумливими мислителями. Останньому сприяв саме землеробський характер їхньої цивілізації. Постійне перебування на лоні природи, відчування її, невтомні спостереження й роздуми про феномени оточуючого буття, закономірності їх з'яви й чергування приводили до заглиблення в закономірності матеріального світу, до витворення первісного світогляду, прафілософії, пра-науки.

Вчений зауважує, що космогонія й міфологія Стародавнього Світу Наддніпрянщини, виходила з ідеї еволюціонізму: світ в їхніх уявленнях переживає процеси утворення, розвитку, структурування. За світотворчою концепцією трипільців та наших співвітчизників, що жили вже в нашу еру, космічний акт утворення Всесвіту збігається з переміщенням Сонячної системи в регіоні сузір'я Перуна, бога блискавки і грому. Тому кризові

ситуації наші предки сприймали по-філософськи, формулюючи стародавню мудрість такими сентенціями: "Щоб жити, треба періодично вмирати", "Щоб залишитися незмінним, треба постійно змінюватись"[5]. Уже в новітні часи ці уявлення оформились в закон існування матерії: творення нових матеріальних структур, їх руйнація і вибудова нових структур відбувається циклічно.

Закон періодичності, циклічності, фазності процесу еволюції є однією з найбільш фундаментальних діалектичних закономірностей розвитку природи, суспільства й особистості. Наші прашури вже досягли ту глибоку істину, що все суще триває за певними циклами, які періодично змінюють один одного. Як уже говорилося, найбільш глибоко вони вивчили цей закон на прикладі плину небесних світил, зміни знаків Зодіаку.

О.Т. Губко зауважує, що сучасна наука дає ваговиті підтвердження цим циклам. Зокрема, ця періодичність відзначається в працях видатного українського вченого Миколи Чмихова [12]. Особливе значення для людства, наголошує автор, має цикл тривалістю 7980 років - так званий "арійський цикл". Початок його відноситься до 5966 року, тобто до тієї дати, з якою християнська традиція пов'язує акт створення людини сучасного вигляду. Закінчитися цей гігантський історичний цикл має на початку XXI ст., і це буде супроводжуватися велетенськими змінами в житті природи і суспільства - змінами нерідко катастрофічного, апокаліптичного характеру.

Слід зауважити, що традиційні суспільства були сповнені культом предків, залишалися (за визначенням М. Мід [8]) переважно «постфігуративними», тобто орієнтували праукраїнців на відтворення поведінкових і розумових стереотипів, властивих поколінням більш древніх цивілізацій. Саме тому можна припустити, що предки праукраїнців пережили такі цивілізаційні кризи, як Вселенський потоп, загибель Атлантиди, розпад суперконтиненту Лавразія і т. д.

Першим і найважливішим для свідомості праукраїнців було протиріччя їх існування з природними силами, з якими вони змушені були боротися за

виживання. Але це було зовнішнє протиріччя, свідомість в той час ще не доросла до внутрішніх суперечностей, що виражаються в протиставленні абстрактних уявлень. Відсутністю таких уявлень відрізняється первісний тотемізм: «Стародавні люди переносили на світ тварин відносини, характерні для первісних родових общин, і цей звіриний світ мислився як би у вигляді другої, цілком рівноправної половини своєї власної громади. Так з'явився тотемізм, тобто уявлення про те, що всі члени даного роду походять від певної тварини, рослини чи іншого «тотема» і пов'язані з даним видом нерозривним зв'язком» [2, с. 95]. Людина в своїй свідомості не виходить за межі природної системи. Людина з тваринами відчуває себе «на рівних», шукає і знаходить собі в тваринному світі «родичів» і союзників, в тому числі і в подоланні кризової ситуації. Відомий дослідник міфології А. Ф. Лосев підкреслював, що для міфічної свідомості міфи не були вигадкою або чимось фантастичним: «Для міфічного суб'єкта (міф) це справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуваннями і відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю. «Це не вигадка, але - найбільш яскрава і сама справжня дійсність», «живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування» [7]. Аргументовано спростовуючи розуміння міфів як ідеальних уявлень, як давньої науки, А. Ф. Лосев, розкриваючи суть міфічних уявлень, фактично дає картину рівня міфологічної свідомості в зіставленні з сучасним науковим мисленням: «Міфічна свідомість абсолютно безпосередня і наївна, зрозуміла; наукова свідомість обов'язково володіє висновковим, логічним характером; вона не безпосередня, важко засвоювана, вимагає тривалої виучки і абстрактних навичок. Міф завжди синтетичний, життєвий і складається з живих особистостей, доля яких висвітлена емоційно і інтимно відчутно; наука завжди перетворює життя на формулу, даючи замість живих особистостей їх узагальнені схеми і формули, і реалізм, об'єктивізм науки полягає не в барвистому живописанні життя, але в правильності відповідності загального закону і формули з емпіричною

протяжністю явищ, поза всякою картинністю, живописністю або емоційністю»[7].

М. Р. Шагіахметов зазначає, що міфологічна свідомість відрізняється відсутністю абстрактного мислення, яке використовує ідеї і поняття, відірвані від безпосередніх об'єктів і явищ природи, і пов'язана з світовідчуттям людини: вона усередині природи, вона не може навіть в своїй свідомості виокремити себе з неї. Першому етапу подолання суперечностей з природою відповідає і підвищення рівня взаємовідносин з природою - таке міфологічне мислення античного світу, в якому людина вже від жорсткої конфронтації з природними силами перейшла до гармонійного співіснування. Фактично людина вже здобула перемогу в боротьбі за виживання, на цьому рівні розвитку свідомості людина ще не здатна підніматися над природою або природними явищами, але вже створює цілісну картину світу, яка неможлива без побудови абстрактної структури дійсності. Вчений стверджує, що це ще не абстрактне мислення, оскільки поняття, категорії не відокремлюються від природних сил, але це вже його переддень [13]. Суперечності з силами природи («винуватими» в кризовій ситуації) ще залишаються, але вони вже не носять характер боротьби за виживання: богів можна задобрити, заручитися їх підтримкою, заступництвом - протиріччя «знято», і, відповіно, кризу подолано.

Сучасна психологія розрізняє конкретну поведінку і абстрактну, які розрізняються за ступенем складності: «Конкретна установка реалістична. При такій установці ми віддані у владу, або прив'язані, до безпосереднього переживання даної речі або ситуації в її конкретній унікальності. Наші думки і дії спрямовуються безпосередніми спонуканнями, що виходять від якої-небудь однієї конкретної сторони об'єкта або ситуації в нашому оточенні» [3, с. 30]. Під поведінкою тут розуміється і мислительний процес: безпосередність переживань і спонукань, думка тут не виходить за рамки конкретних суб'єкт-об'єктних відносин. Конкретна поведінка відповідає міфологічному мисленню як шаблону розвитку свідомості людини або є дуже

до нього близькою. Отже, свідомість людини розвивається в умовах панування певної системи уявлень в суспільстві.

Паростки нового мислення, які починають виходити за рамки панівної в суспільстві системи уявлень, спостерігаються в історії, Стародавньої Русі (X-XVII ст.). У більшості творів ставилися психологічні питання (походження і сутність душі, властивості розуму, будова органів почуттів, вікові та індивідуальні відмінності в психіці людей, проблема характеру, походження сновидінь), прослідковуються медитативні настанови давньоруських подвижників; давньоруська педагогічна та етична думка.

Мудрість праукраїнців була духовним відображенням вітчизняної культури свого часу і має ряд відмінних особливостей як цілісного культурно-історичного феномену і слугувала джерелом знань для вирішення кризових ситуацій в суспільстві. З одного боку, вона увібрала в себе елементи східно-слов'янського язичницького світогляду, багатокомпонентного за своїм складом. З іншого боку, після прийняття християнства як офіційної ідеології вітчизняна думка інтенсивно вбирала в себе і творчо переробляла через візантійське і південнослов'янське посередництво теоретичні положення, установки та концепції східно-християнської мудрості. Від Візантії, хранительки античної філософської спадщини, Русь отримала чимало імен, образів, понять основоположних для всієї європейської культури еллінської цивілізації, в її християнізованому вигляді, в частковому її варіанті.

Підкреслюючи своєрідність давньоруської філософії, необхідно відзначити такі особливості:

- полісемантичність терміну «філософія» в давньоруській мові: під філософією розумілося не тільки звичне для нас понятійно-логічне осмислення буття і свідомості, філософія розумілася і як розуміння висловити в художньо-пластичній формі найбільш важливі для людини проблеми її існування, і як практичне служіння обраному ідеалу, і як сукупність теоретичного і практичного знання; і як вчення про влаштування

життя, і як всеохоплююча мудрість, вищий ціннісний зміст всієї сукупності знань про світ і людину;

- подібність давньоруської філософії з європейською середньовічною філософією, візантійською і балкано-слов'янською культурою, тісні контакти із західною філософією.

Специфічною особливістю є самотність і особливості самореалізації не тільки в письмових джерелах, а й в творах мистецтва: живопису, музики, фольклору, в творах архітектури.

Означимо основні етапи розвитку традиції «мудрого вирішення проблем» в загальному руслі культурно-політичної динаміки феодального суспільства Київської Русі.

Період дописьменної культури можна назвати передісторією давньоруської мудрості (до X ст.). Його початок важко встановити, кінцем ж можна вважати прийняття християнства в якості панівної ідеології на Русі. Цей період характеризується переважанням язичницького світогляду і пантеїзмом натуралістичного ставлення до світу. Сучасні дослідження архаїчних форм свідомості дозволяють говорити про елементи зовні примітивного, але внутрішньо значущого для глибинної еволюції людської свідомості на пізніших етапах, умовно названими первісними, дописемними, ембріональними стадіями розвитку мудрості, материнської по відношенню до подальшого періоду, коли в надрах прадавньої слов'янської культури складається самотня міфологія, в якій проступають елементи філософського ставлення до світу. Язичницький світогляд не виділяє людину з природи, він глибоко пантеїстичний і за своєю суттю виражає ставлення до світу, порівнянне з безпосередньою психологією дитини. Язичество є «релігія самодостатнього космосу» [1]. Давньоруські міфологи язичницької моделі світобудови не тільки структурували язичницьку свідомість і створювали своєрідний механізм пояснення світу і людини, а й містили в собі протомоделі, які згодом були перетворені в розгорнуті і раціоналізовані концепції: «шлюб неба і землі», архетип свідомості на зразок

«світового дерева», потрійна вертикальна структура (небо, земля, підземелля), четвертинне горизонтальне членування (північ, захід, схід, південь), бінарні опозиції (верх - низ, чоловіче - жіноче, день-ніч) [10], зближують давньоруські язичеські міфологеми з аналогічними в релігійно-філософських вченнях стародавніх Індії та Китаю.

Але християнська ідеологія виробляє свою концепцію світобудови. Замість натуралістної рівноваги вона вводить напружене протистояння духу і матерії. І в світі, і в людині вбачається непримиренна боротьба двох протилежних начал, що ототожнюються з богом і дияволом, душею і «гріховною» плоттю, добром і злом. Примат духовного створює моністичну об'єктивно-ідеалістичну картину світобудови. Натомість ідеї вічного круговороту виробляється ідея векторного розвитку від «створення світу» до «кінця світу», тобто подається картина світобудови «без криз», відповідно, не передбачається пошуків виходу з цивілізаційної кризи. Людина звертається до моральної відповідальності, вона повинна зробити свідомий вибір між двома світовими силами, її життя підключається до світового універсуму, її доля стає частиною світової долі. У соціальній сфері проголошується рівність усіх народів, класів, станів за умови прийняття християнства. Подібні терзання душі, сприяють зростанню її самосвідомості, властивої всій християнській культурі аж до Нового часу. Філософія в Київській Русі як вид духовної діяльності була значно ширшою богослов'я. Вона повинна була підкорятися релігійній панівній ідеології, але не богослов'ю як окремій теоретичній дисципліні, яка сама була частиною філософії »[4].

Якщо спробувати концентровано виділити характерні особливості давньоруської думки, зокрема, психологічної, то слід зазначити таке:

- 1) її практична спрямованість;
- 2) підвищена увага до громадсько-політичної проблематики, активний публіцистичний характер, осмислення проблем на конкретному соціальному матеріалі;

3) інтерес до минулого, глибина історичного бачення світу, прагнення вписати в світовий процес життя кожного народу й окремої людини;

4) етично акцентоване моральне переживання буття, прагнення досягнути непримиренну боротьбу добра і зла, через яку розкривається жива діалектика природи, суспільства і людини;

5) втілення філософських і психологічних ідей, як правило, в досконалу художню форму, будь то словесна або образотворча, високий естетичний рівень давньоруської думки;

6) значна увага до внутрішнього світу людини, ніж до зовнішніх подій, тяга до проблем духовного, ніж фізичного буття;

7) патріотична спрямованість давньоруської філософії, що відобразило її тісний зв'язок з суспільно-політичною проблематикою, з долею культури, з одвічним протистоянням Русі намагалися її підкорити зовнішнім силам, будь то Візантійська імперія, Золота Орда, Річ Посполита, Ватикан»[6].

Сучасна ж психологія, як вважає А.П.Назаретян, долаючи протиставлення людини і природи, душі і тіла, матерії і свідомості, вимагає зміни звичного погляду на процес історичного розвитку. Погляд на людину в єдності з природою обумовлюється розумінням розвитку людини, історичного прогресу людського суспільства як частини природного процесу еволюції. З цієї точки зору рушійною її силою може бути тільки одна біологічна істота - власне людина. Так як темпи біологічного розвитку людини вимірюються, щонайменше, десятками тисяч років, то в історичний період розвиток людини визначається, перш за все, рівнем розвитку її свідомості [9]. Відповідно, рушійною силою подолання будь-якої кризової ситуації є розум людини.

Сучасне розуміння свідомості людини як природної властивості, розвиненої у людини, на відміну від тварин, дозволяє розвиток природи і людини розглядати як розвиток Життя, двигуном і найбільш активною частиною якої є людина. Таке розуміння неминуче приводить до висновку про те, що закономірності природи знаходять відображення в процесах

мислення людини. Навіть самий приблизний аналіз етапів розвитку свідомості підтверджує цей висновок. Розвиток людини відбувається в процесі розв'язання суперечностей, з якими вона зіштовхується, розвиток свідомості відбувається шляхом подолання суперечливих уявлень, що відображають протиріччя реального життя. У процесі розвитку свідомості відбувається їх подолання, "зняття" (за висловом Гегеля). Однак це відбувається не шляхом абстрактного мислення: «теза - антитеза - синтез» (Гегель), а шляхом реалізації досягнень свідомості у практичній діяльності. Саме практичне життя людини, її практика проводить відбір і закріплення досягнень людської свідомості в продуктах її діяльності, визначає їх життєвість і можливість нейтралізації кризи[13].

Звичайно, змістом і аргументацією даної роботи аж ніяк не вичерпується, а швидше проблематизується та область досліджень традиційної свідомості, яка пов'язана зі специфікою історичної динаміки вирішення кризових ситуацій в різних соціально-історичних типах суспільств.

Висновки. Порівнюючи три моделі часу, вироблені традиційною культурою (замкнуте коло, горизонтальна і похила лінії), з моделлю прогресивного розвитку (висхідна лінія або спіраль), відзначимо вирішальну відмінність між ними. Всі традиційні моделі мають Божество (божества) у функціях деміурга, еталона, контролера, адресата (співрозмовника) і змістотворних центрах (виправдання буття) біля основи часу, організовуючи відповідно мислення і життєдіяльність людини. Лише в окремі переломні, кризові періоди актуалізується проблема «батьків і дітей», але в цілому, на тривалих історичних відрізках, безумовно відбувається слідування освяченим традиціям і авторитетам.

В сучасному українському суспільстві, незважаючи на безліч есхатологічних пророцтв, людина є носієм потенційно іншого, безумовно кращого майбутнього.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шусть Василь – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології ім. Г.С. Костюка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С.С. Язычество // Философская энциклопедия. М., 1970. Т.5.- С.611
2. Всемирная история: Каменный век / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др.—Минск: Харвест; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000.— С. 95.
3. Гольдштейн К. Абстрактное и конкретное поведение // Хрестоматия по общей психологии. — М.,1998. — Вып. III. — С. 30—31.
4. Громов М.Н., Козлов Н.С. Русская философская мысль X-XV11 веков./ Михаил Николаевич Громов, Никита Степанович Козлов. М., Издательство Московского университета - 1990. – 289 с.
5. Губко О.Т. Психологія українського народу: наук. Дослідж.: в 4-х кн.. Кн..I: Психологічний склад проукраїнської народності / Олексій Тимофійович Губко. – Видання друге, доповнене. – К., Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 504 с.
6. Гуменская О.М. Древнерусская мудрость как источник отечественной психологической мысли. Известия Саратовского университета. 2007. - Т.7. Серия Философия. Психология. Педагогика, вып. 2.
7. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. / Алексей Федорович Лосев. М.: «Правда», 1990. —560 с.
8. Мид М. Культура и мир детства. / Маргарет Мид. М.: Наука, 1988. – 429 с.

9. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика - психология - прогнозирование). / Акоп Погосович Назаретян. М.: Издательство: Мир, 2004 г. - 368 стр.
10. Попович М.В. Мироззрение древних славян / Мирослав Владимирович Попович. — К. : Наук. думка, 1985. — 173 с.
11. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Сб. очерков и эссе: Пер. с фр. / Мари Жозеф Пьер Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В.Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 553 с.
12. Чмихов М.О. Давня культура. Навчальний посібник. / Микола Олександрович Чмихав. Київ: Либідь, 1994. – 228 с.
13. Шагиахметов М. Р. Сознание человека – основные этапы развития. / Марат Равгатович Шагиахметов. Вестник ЮУрГУ, № 7(47), 2005. Серия «Социально-гуманитарные науки», выпуск 4. с.264-275.
14. Шартье Роже. Письменная культура и общество / Роже Шартье; [пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф]. — Москва: Новое изд-во , 2006. – 272 с.